

З історії паперової промисловості України (з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського)

Розвиток паперової галузі в нашій країні розглянуто на історичному фоні через призму наукової літератури з даного питання, яка видавалася протягом майже столітнього періоду. Анотований огляд праць відбиває досягнення та стан у промисловій сфері й наукові здобутки вчених різних поколінь.

Перехід України на ринкові відносини господарювання зумовлює перегляд і переосмислення економічного розвитку взагалі та розвитку галузей промисловості зокрема. Історичний аспект набуває особливого значення, оскільки, оцінивши минуле, можна зрозуміти сьогоденне і спрогнозувати майбутнє.

І хоча паперова промисловість, глибокі історичні корені якої сягають XVI ст., має невелику питому вагу в економічному комплексі нашої держави, вивчення паперового виробництва становить інтерес не лише для фахівців, а й для широкого загалу.

У НБУВ нагромаджено значні бібліографічно-інформаційні ресурси з історії паперової промисловості України, що є унікальним джерелом для паперологів, інженерів, майбутніх фахівців та ін.

Звичайно, рамки журнальної статті не дають можливості повністю і за всіма критеріями охарактеризувати цей фонд, який хотілося б бачити відбитим у бібліографічному покажчику під назвою, скажімо, «Паперова промисловість України». Сподіваємося, що пропонуваній нижче анотований огляд деяких праць прислужиться у роботі над таким посібником.

Першими серед робіт, що становлять інтерес і для сучасних дослідників, варто назвати праці Миколи Олександровича Резцова (1855—1914), особи вельми авторитетної в колах російських виробників паперу.

Студінський Володимир Аркадійович, к. е. н., доц. кафедри економічної теорії Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова.

Тривалий час він очолював Розпорядчий комітет Спілки письмово-паперових підприємств Російської імперії, був редактором журналу «Писчебумажное дело», який виходив під егідою Союзу письмово-паперових фабрикантів Росії і висвітлював економічні, технічні, технологічні спектри діяльності папероробних підприємств галузі, публікував статистичні дані, історичні дослідження та іншу інформацію.

Зокрема в дослідженні «Бумага в России столет назад»¹ М. О. Резцов дає загальну оцінку діяльності папероробних виробництв у 1812—1814 рр. на всій території Росії, висвітлює й окремі папірні, що в цей час функціонували на терені України. В інших його працях йдеться про використання різних видів енергії та палива на підприємствах галузі². Автор не лише характеризує технічний бік справи, а й здійснює економічний аналіз ефективності роботи окремих з них.

Певний інтерес становлять для наших вітчизняних фахівців і дослідження М. П. Лихачова, який, вивчаючи історію найдавніших паперових млинів у Московській державі, розкриває ряд сторінок функціонування паперових виробництв в Україні³ у відповідний період. Причому, чи не одним із перших робить спробу дослідити розвиток папірництва через призму вивчення філіграней⁴.

Створення папірні в Радомишлі у першій чверті XVII ст. досить докладно описано в праці Ф. І. Титова⁵.

З методичного боку важливими у вивченні історії фабричного виробництва взагалі та папірництва зокрема є праці відомого економіста кінця XIX — початку XX ст. М. І. Тугана-Барановського⁶. Так, у роботі «Русская фабрика в прошлом и настоящем» учений розглядає питання впливу на розвиток фабрично-заводського виробництва в Російській імперії законодавчої бази держави, порівнює дані в галузі папірництва.

Ряд книг, присвячених розвитку паперової

промисловості, виходить у 1920—30-х роках. Дані цих досліджень досить заідеологізовані, проте фактичний матеріал зацікавить і сучасних дослідників.

Порівняльну характеристику економічних показників паперових підприємств галузі на початку ХХ ст. дає В. Сараб'янов⁷.

Чи не вперше в радянській довоєнній історіографії І. Т. Малкін у книзі «История бумаги»⁸ робить спробу узагальнити розвиток паперової промисловості в СРСР. Проте здебільшого автор порівнює діяльність папероробних підприємств у дореволюційний час з темпами розвитку галузі після 1917 р.

Виходячи з економічних аспектів, Д. М. Тягай детально розглядає історичний процес розвитку галузі в книзі «Бумага и промышленность в СССР»⁹ (1937), особливу увагу надаючи періоду становлення радянської паперової промисловості в 1920 — першій половині 1930-х рр.

В українській довоєнній історіографії необхідно виділити публікацію М. Кошарнівського, присвячену розвитку папірництва на Чернігівщині, який на основі документальних матеріалів описує технологію та організацію виробництва на окремих підприємствах¹⁰.

Розглядаючи історію української промисловості, В. Січинський висвітлює аспекти розвитку папірництва¹¹.

Відомий вітчизняний учений І. І. Огієнко в своїх книгознавчих працях, зокрема в ґрунтовній узагальнюючій роботі «Історія українського друкарства», хоч і побіжно, але спиняється на деяких цінних фактах, що стосуються діяльності папірень в Україні, котрі, як правило, існували при великих друкарнях Києво-Печерської лаври, Острога, Львова та ін.¹²

Досить різнопланово й багатоаспектно почали підходити до вивчення розвитку целюлозно-паперової промисловості в СРСР та в Україні зокрема в 50—80-х роках.

Великий обсяг роботи щодо узагальнення систематизування матеріалу з теми було здійснено З. В. Участкіною¹³. У ряді своїх історичних праць вчена торкається питань використання технічних засобів у паперовому мануфактурному виробництві, процесу розвитку техніки та технології філіграні окремих папірень.

Книгу «Історія російських паперових мануфактур та їх водяні знаки» (1962 р., Голландія)¹⁴ було видано Міжнародним товариством з історії паперу, що ставило за мету створити наукові праці, де б у сукупності простежувався розвиток паперової промисловості в світі. Це складне завдання вирішувалося шляхом публікації матеріалів з питання в окремих регіонах. Дев'ятий том цієї серії підготувала З. В. Участкіна¹⁵.

У книзі відбито історію мануфактурного виробництва паперу в Росії до середини ХІХ ст. В томі нараховується 293 с. тексту та 381 с. ілюстрацій водяних знаків у натуральну величину. Є ілюстрації, де зображено процес виробництва паперу в ХVІІІ ст., шість карт-схем, на яких показано місця розташування папероробних виробництв, зокрема в Київській, Подільській, Волинській, Чернігівській, Херсонській, Харківській та ін. губерніях.

Початок відліку розвитку галузі ведеться з появи перших папірень на російських землях у другій половині ХVІ — першій половині ХVІІ ст.

Особливості полотняних та паперових мануфактур Гончарових у ХVІІІ ст. розкрито в дослідженні Є. І. Рубінштейна¹⁶. Автор простежує технологічний процес виробництва паперу, зміни в структурі роботи мануфактур протягом століття, аналізує їх економічний аспект, картину просування продукції на ринок, пошук сировини та інших матеріалів. У цьому ракурсі висвітлено зв'язок гончаровських мануфактур з українськими постачальниками сировини та споживачами паперу.

Загальні проблеми розвитку папірництва на теренах Російської імперії окреслює В. К. Яцунський¹⁷. Важливо, що в його дослідженні подано динаміку цін на паперову продукцію одного з найбільших виробників — Петергофської фабрики — у 1830—1846 рр. (Значна частина продукції реалізовувалась на українському ринку).

Автор звертається до проблем переходу мануфактурного виробництва до фабричного і робить порівняльний якісний аналіз випуску паперу фабриками та мануфактурами Росії в 50—60-х роках ХІХ ст.

У багатотомній колективній праці «Очерки истории СССР. Период феодализма» (видана в Москві у середині 1950-х років) відбито загальну тенденцію економічного розвитку в Росії в ХVІІ—ХVІІІ ст. Описуючи мануфактури, автори наводять приклади централізованого виробництва паперу на них¹⁸.

У дослідженні Ф. Я. Полянського «Экономический строй мануфактуры в России ХVІІІ в.»¹⁹ детально характеризується мануфактурне виробництво в цілому. Підкреслюється, що для вивчення історії паперової промисловості дуже важливі методологічні підходи до мануфактур різного типу — кріпосних, посесійних, капіталістичних.

Сорокарічному періоду (1917—1957) розвитку паперової промисловості Радянського Союзу присвячено колективну монографію (під ред. К. А. Вейнова). Висвітлено економічні, господарські, наукові та інші аспекти діяльності папероробних виробництв, науково-дослідних установ, паперово-інженерних об'єднань галузі²⁰.

Подібним узагальнюючим дослідженням є книга «Индустрия бумаги СССР» (1985). В її редакційну колегію входили відомі спеціалісти целюлозно-паперової промисловості М. І. Бусигін, В. І. Єсафов, М. М. Румянцев, М. Н. Чистяков та ін.²¹

У монографії розглянуто певні етапи розвитку паперової промисловості в 1918–1985 рр.:

- ✓ становлення целюлозно-паперової промисловості (1918–1928);
 - ✓ галузь у роки перших п'ятирічок (1929–1941);
 - ✓ целюлозно-паперова промисловість під час Великої Вітчизняної війни;
 - ✓ повоєнний розвиток підприємств галузі.
- У книзі висвітлено й інші аспекти, а саме:
- ✓ становище целюлозно-паперової промисловості в єдиному народногосподарському комплексі країни;
 - ✓ галузеві особливості;
 - ✓ організація управління галуззю;
 - ✓ зовнішньоекономічні зв'язки;
 - ✓ галузева наука;
 - ✓ охорона навколишнього природного середовища;
 - ✓ проектування розвитку промисловості;
 - ✓ розміщення підприємств целюлозно-паперової промисловості по економічних районах країни та короткі відомості про їх розвиток.

Безперечно, дане дослідження було одним із найфундаментальніших за радянської доби, де висвітлювалися всі основні напрями розвитку целюлозно-паперової промисловості.

Українська паперова промисловість у книзі представлена діяльністю Малинської, Дніпропетровської, Львівської, Зміївської, Коломийської паперових фабрик, Херсонським, Ізмаїльським, Жидачівським ЦПК, Корюківською фабрикою технічних паперів та ін., роботою Українського науково-дослідного інституту целюлозно-паперової промисловості і Українського науково-дослідного інституту проектування підприємств целюлозно-паперової промисловості.

В Україні було видано чимало наукових робіт з проблем розвитку паперового виробництва протягом XVI–XX ст. Зокрема, відомий учений-економіст О. О. Нестеренко у багатотомній праці «Розвиток промисловості на Україні»²² подає короткий нарис з історії українського папірництва XIX–XX ст.

Ряд цікавих матеріалів з історії східно-галицького папірництва XVIII–XIX ст. опублікував львівський історик Ф. І. Стеблій²³. Окремі аспекти розвитку паперової промисловості в XVI – на початку XX ст. розкриває Г. І. Ковальчак²⁴. Я. П. Запаско розглядає ряд філіграней з паперу видань Івана Федорова²⁵, а київський архівіст

Л. А. Проценко торкається питань дослідження філіграней у комплексі²⁶.

Розвиток паперового виробництва в Україні у XVI – першій половині XVII ст.²⁷ у своїй статті аналізує М. М. Стрішенець.

У 1957 р. вийшла науково-популярна брошура Г. П. Волкової «Паперова промисловість»²⁸. Автор досить докладно розкриває процес вироблення паперу на паперових фабриках. (Щоправда, працю було піддано певній критиці з боку практиків²⁹).

У статті «Бумажная промышленность Украины» С. П. Хватт та М. І. Лисков розглянули ситуацію в галузі з 1917 по 1957 рр., ілюструючи її економічними показниками, зробили порівняльний аналіз діяльності підприємств у різні періоди історії³⁰.

Про окремі аспекти вивчення паперу українських стародруків йдеться в дослідженні Г. Н. Логвина³¹. А в колективній праці М. Б. Видашенка, Я. Д. Ісаєвича та О. Я. Мацюка висвітлено стосунки першодрукаря Івана Федорова з виробниками паперу, зокрема із Буська³².

Безперечним метром у дослідженнях історії українського папірництва є О. Я. Мацюк. Львівський учений понад тридцять років вивчав різноманітні аспекти діяльності окремих папірень, розширюючи як географічні, так і часові кордони вивчення розвитку паперового виробництва в Україні.

Однією з фундаментальних праць О. Я. Мацюка є книга «Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.)» (1974 р.)³³.

Це була перша спроба в українській історичній науці комплексно розглянути питання через призму філігранології. До речі, автор у даному дослідженні розглядає лише філіграні. О. Я. Мацюк дає опис 146 паперових виробництв, що діяли в Україні в зазначений період, публікує 655 філігранних знаків, фотоілюстрації, залучаючи багатий архівний матеріал, а також дані, здобуті в результаті проведення польових робіт.

У рецензії на цю книгу З. В. Участкіна писала: «Історія розвитку паперового виробництва на Україні є складною темою для дослідника. На території цього регіону часто змінювалися назви місць розташування підприємств. Архівні документи про паперові мануфактури написані різними мовами та діалектами. Нарівні з українською та російською мовами багато джерел надруковані й написані польською, німецькою та іншими мовами. О. Я. Мацюк, володіючи цими мовами, подолав труднощі прочитання таких документів у рукописах і зробив відповідні переклади українською мовою»³⁴.

Зміст книги, систематизація викладеного матеріалу, застосовані методи відповідають високим

науковим вимогам. Та й поліграфічне оформлення книги заслуговує на особливе відзначення. За чверть століття, що минуло з часу її виходу, вона не втратила своєї актуальності та значущості.

У 1994 р. вийшла ще одна праця О. Я. Мацюка, присвячена загальним питанням розвитку паперового виробництва³⁵ — «Історія українського паперу». В ній автор розширює географічні кордони дослідження українських папірень. Так, з'являються описи папероробних виробництв, що виникли на територіях, які сьогодні належать Словаччині, Польщі та Білорусі. Дані О. Я. Мацюка викликають неоднозначну оцінку у фахівців. Проте можна погодитися з тим, що папірні, про які йдеться у вищезазваному дослідженні залишили помітний слід в історії папірництва українців, словаків, поляків, білорусів і навіть литовців.

Однією з найбільших заслуг науковця є те, що він якісно, по-новому, підходить до вивчення філіграней і вважає їх одним із головних джерел при дослідженні історії папірництва.

Так, учений у праці «Філіграні архівних документів України XVIII—XX ст.» підкреслює: «Архівні джерела з історії виробництва паперу на Україні XVIII — 30-х рр. XX ст. дуже бідні. Про деякі збереглися лише згадки в рукописних матеріалах або (за окремих випадків) матеріальні докази. Часто між свідченнями рукописних та друкованих джерел є великі розбіжності. Іноді факт існування папірні можна встановити на основі водяного знака на папері.

Без науки про водяні знаки неможливо вичерпно вивчити виробництво, споживання паперу і торгівлю ним, не можна певно розкрити такі питання, як розвиток папірень, їх технічне обладнання, обсяг продукції, якість, асортимент, формат паперу, напрям і обсяг збуту, способи використання паперу, не можна дізнатися про майстрів»³⁶.

З даним твердженням О. Я. Мацюка не можна не погодитись. Але зазначимо, що філіграні розкривають більш-менш повну картину процесу розвитку папірництва лише в сукупності з іншими джерелами.

Суттєву інформаційну базу зосереджено в періодичних виданнях: галузевих (фахових), у газетах та журналах загального призначення.

У дореволюційний період на території Російської імперії виходив ряд фахових видань (див. табл. 1)³⁷. Проте жодне з них, за винятком журналу «Писчебумажное дело», не мало тривалої і стабільної періодичності. У НБУВ саме останнє видання представлене найповніше.

За радянських часів першим галузевим журналом у паперовій промисловості був «Рабочий писчебумажник», який видавався Головним уп-

равлінням державних підприємств паперової промисловості Вищої ради народного господарства (ВРНГ) (листопад 1918 — лютий 1919 р.).

Крім спеціальних статей, у ньому публікувалися законодавчі акти органів радянської влади, постанови ВРНГ з питань розвитку промисловості, відозви до робітників галузі, дані про ціни на папір у Москві.

Додамо, що в 20—30-х роках виходив ще один журнал під такою самою назвою. Однак, це видання не було наступником попереднього. Цей «Рабочий бумажник» випускав Центральний комітет Союзу робітників паперової промисловості СРСР. У журналі публікувалися матеріали з профспілкового життя підприємств, висвітлювалися окремі позитивні й негативні приклади господарювання на фабриках, заводах, вміщувалися листи і навіть художні твори паперовиків-виробничників. «Рабочий бумажник» становить інтерес саме своєю багатовекторністю в інформації.

Подібним різноплановим виданням була газета «Бумажник и печатник», що видавалася центральними комітетами та Мособлвідділом спілок паперовиків і поліграфістів Союзу РСР. Виходив цей часопис наприкінці 20 — початку 30-х років XX ст.

В Україні протягом 1921—1922 р. видавався профспілковий журнал «Южный писчебумажник», де, крім загальних інформаційних матеріалів, вміщувалися статті, присвячені питанням організації виробництва та окремим технологічним аспектам.

А з серпня 1922 р. почав виходити галузевий виробничий журнал «Бумажная промышленность». Це авторитетне періодичне видання, як видно з табл. 2, видається в Москві й до сьогодні.

Головною газетою виробничників паперової галузі в СРСР була «Лесная промышленность». На сторінках цієї популярної газети висвітлювалися практично всі сторони життя трудових колективів, проводилися дискусії з важливих економічних, політичних проблем та ін. Окремі питання, скажімо, економічні, розвитку целюлозно-паперової промисловості Радянського Союзу, і звичайно України, розкривалися на сторінках «Экономической газеты».

Фаховим українським журналом був часопис «Лісове господарство, лісова, паперова і деревообробна промисловість». Згодом він був перейменований у «Лісовий журнал».

Кілька ґрунтовних, які не втратили своєї наукової ваги, статей опубліковано в журналі «Бібліологічні вісті» (1923—1936, видавець — Український науковий інститут книгознавства).

Певний інтерес для дослідження визначеної теми становлять й малотиражні газети окремих підприємств галузі.

Розглянувши такий широкий спектр бібліографічно-інформаційних ресурсів НБУВ, можна зробити висновок, що протягом останнього століття розвиток паперової промисловості України вивчався досить активно і всебічно. Та разом з

тим ще не створено цілісного дослідження, яке розкрило б усі сторони даної сфери в історичному розрізі. Це, до речі, стосується абсолютної більшості галузей народногосподарського комплексу нашої країни.

Табл. 1

Назва журналу	Роки видання	Місце видання
«Писчая бумага и ее потребление»	1886	Петербург
«Графические искусства и бумажная промышленность»	1887–1889, 1895–1902	Петербург
«Сборник технических статей»	1901–1906	Петербург
«Бумага и письменные принадлежности»	1907–1909	Варшава
«Бумага и галантерейно-писчебумажные принадлежности»	1907–1908	Лодзь
«Писчебумажное дело»	1904–1918	Петербург

Табл. 2

Назва періодичного видання	Формат	Роки видання	Місце видання
"Рабочий писчебумажник"	Журнал	1918–1919	Москва
"Рабочий бумажник"	Журнал	1920–30-ті рр.	Москва
"Южный писчебумажник"	Журнал	1921–1922	Харків
"Бумажная промышленность"	Журнал	з 1922	Москва
"Лесная промышленность"	Газета	з 1925	Москва
"Лісове господарство, лісова, паперова і деревообробна промисловість" – "Лісовий журнал"	Журнал	з 1960	Київ

¹ Резцов Н. А. Бумага в России сто лет назад // Писчебумажное дело. – 1912. – № 1. – С. 1–23.

² Резцов Н. А. Топливо в русской писчебумажной промышленности // Там же. – 1913. – № 8; Там же. – 1913. – № 11. – С. 511–519; Водяная сила в России и ее значение в писчебумажной промышленности // Там же. – 1913. – № 2. – С. 59–75.

³ Лихачев Н. П. Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве: Историко-археогр. очерк. – СПб., 1891.

⁴ Лихачев Н. П. Полиграфическое значение бумажных водяных знаков. – СПб., 1899.

⁵ Титов Ф. И. Типография Киево-Печерской лавры. Истор. очерк. – К., 1916. – Т. 1.

⁶ Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем. – СПб.: Наша жизнь, 1907. – Т. 1; Туган-Барановский М. І. Політична економія. – К., 1994.

⁷ Сарабьянов В. История русской промышленности. – Харьков: Пролетарий, 1926.

⁸ Малкин И. Т. История бумаги. – М.: Изд-во АН СССР, 1940.

⁹ Тягай Д. Н. Бумага и бумажная промышленность в СССР. – М.: Гослестехиздат, 1937.

¹⁰ Кошарнівський М. З історії старої паперової

промисловості на Чернігівщині // *Бібліол. вісті.* – 1930. – № 3. – С. 5–43; № 4. – 49–71.

¹¹ *Січинський В.* Нариси з історії української промисловості. – Львів, 1936.

¹² *Огієнко І. І.* Історія українського друкарства. – К.: Либідь, 1994.

¹³ *Участкина З. В.* Русская техника в производстве бумаги. – М.; Л.: Гослесбумиздат, 1954; *Участкина З. В.* Развитие бумажного производства в России. – М.: Лесная пром-сть, 1975;

¹⁴ *Uchastkina Z. V.* A history of Russian Hand Paper – Mills and Their Watermarks. – Hilversum, 1962.

¹⁵ *Перекальский Н. П.* История русских бумажных мануфактур и их водяные знаки // *Бум. пром-сть.* – 1965. – № 3. – С. 28–29.

¹⁶ *Рубинштейн Е. И.* Полотняная и бумажная мануфактура Гончаровых во второй половине XVIII века. – М.: Сов. Россия, 1975.

¹⁷ *Яцунский В. К.* Социально-экономическая история России XVIII–XIX вв. – М.: Наука, 1973.

¹⁸ *Очерки истории СССР. Период феодализма. XVIII в. Первая четверть.* – М.: Изд-во АН СССР, 1954; *Очерки истории СССР. Период феодализма. XVII в.* – М.: Изд-во АН СССР, 1955; *Очерки истории СССР. Период феодализма. Вторая четверть XVIII в.* – М.: Изд-во АН СССР, 1957.

¹⁹ *Полянский Ф. Я.* Экономический строй мануфактуры в России XVIII века. – М.: Изд-во АН СССР, 1956.

²⁰ *Бумажная промышленность СССР. 1917–1957* (Под общей ред. К. А. Вейнова). – М.; Л.: Гослесбумиздат, 1958.

²¹ *Индустрия бумаги СССР.* – М.: «Лесная пром-сть», 1985.

²² *Нестеренко О. О.* Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1–3. – К., 1959, 1966.

²³ *Стеблій Ф.* З історії мануфактурного виробництва паперу в Східній Галичині. – К., 1971. – Вип. 15. – С. 77–83.

²⁴ *Ковальчак Г. І.* Економічний розвиток західно-українських земель. – К.: Наук. думка, 1988.

²⁵ *Запаско Я.* Першодрукар Іван Федоров. – Львів, 1964.

²⁶ *Проценко Л. Н.* Палеографія, дипломатика і філігранологія в українських радянських дослідженнях // *Історичні джерела та їх використання.* – 1968. – Вип. 3. – С. 190–200.

²⁷ *Стрішенець М. М.* З історії паперового виробництва на Україні у XVI – першій половині XVII ст. // *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР.* Вип. 14. – К.: Наук. думка, 1980.

²⁸ *Волкова Т. П.* Паперова промисловість. – К.: Рад. шк., 1957.

²⁹ *Шабалин А. Е.* О книге «Бумажная промышленность» // *Бум. пром-сть.* – 1958. – № 7. – С. 29.

³⁰ *Хват С. Л., Лысков М. И.* Бумажная промышленность Украины // *Там же.* – 1957. – № 11. – С. 15–20.

³¹ *Логвин Г. Н.* З глибин: Гравюри українських стародруків XVI–XVIII ст. – К.: Дніпро, 1990.

³² *Видашенко М. Б., Ісаєвич Я. Д., Мацюк О. Я.* Місцями Івана Федорова на Україні: Путівник. – Львів: Каменяр, 1982.

³³ *Мацюк О. Я.* Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.). – К.: Наук. думка, 1974.

³⁴ *Участкина З. В.* Ценная книга по истории развития бумажного производства на Украине // *Бум. пром-сть.* – 1974. – № 11. – С. 28.

³⁵ *Мацюк О. Я.* Історія українського паперу. – К., 1994.

³⁶ *Мацюк О. Я.* Філіграні архівних документів України XVIII–XX ст. – К.: Наук. думка, 1992.

³⁷ *Участкина З. В.* К тридцатилетию журнала «Бумажная промышленность» // *Бум. пром-сть.* – 1955. – № 9. – С. 5–8.